

Kowalská, Eva: Problém vzťahu „slovenských“ a „uhorských“ dejín a uhorského patriotizmu

18. storočie sa v slovenskej historiografii chápe ako prelomové obdobie, kedy sa na jednej strane akcentuje celková konsolidácia štátu a spoločenský a ekonomický rozvoj, a na druhej strane sa práve v tomto období vidia počiatky slovenského národného hnutia. Súčasná historiografia však akceptuje fakt, že vedomie vzdelaného či dokonca angažovaného príslušníka slovenského etnika v 18. storočí reflektovalo viacero rovín jeho existencie. V danom období hlavnou rovinou identifikácie zostal zemský patriotizmus a stotožnenie sa s konceptom uhorskej vlasti, ktorej sa však postupne začali pripisovať (najmä smerom do minulosti) nové, osvietenstvom inšpirované kvality. Preto uhorské zemské vlastenectvo bolo po celé sledované obdobie aj neskôr prirodzenou súčasťou vedomia aj tých vzdelancov, ktorých možno priradiť k vrstve, usilujúcej o kultiváciu etnického vedomia. Navyše aj vzdelanci, ktorí sa zaraďujú do kontextu slovenských dejín boli zväčša pôvodom resp. povoláním príslušníkmi *Natio hungarica*, t.j. politického (stavovského) národa, v rámci ktorého jazyková a etnická identifikácia zohrávala len vedľajšiu rolu.

Zemský patriotizmus, typický najmä pre obdobie baroka, sa viazal na geografický celok a v jeho hraniciach žijúci politicky definovaný národ, ktorý svoje práva odvodzoval zo stavovských privilégií a štátneho usporiadania. Nositelia tohto „korporatívneho“ patriotizmu (stavy, cirkevné pospolitosti) si nekládli za cieľ mobilizovať ostatné spoločenské zložky, nepociťovali voči nim zodpovednosť a solidaritu, nevyhnutný sprievodný znak otvárajúcej sa spoločnosti. Cez patriotizmus, viazaný na daný štátny celok sa však mohla realizovať potreba jednotlivca alebo sociálnej skupiny angažovať sa v spoločenských otázkach a v prospech verejného blaha - najvyššej spoločenskej hodnoty. Od jednotlivca sa požadovalo, aby nebol voči štátu a spoluobčanom pasívnym a dokázal sa obetovať pre ich záujmy. To však predpokladalo rozvinutie praktických cností, na druhej strane zároveň existenciu zákonnosti, v rámci ktorej by sa mohli uplatňovať a vyniknúť.

Chápanie vlasti ako právne zaisteného miesta pre ľudsky dôstojnú existenciu každého človeka stálo v pozadí štátoprávnych úvah iniciátorov národného hnutia hlboko do 19. storočia. Tzv. uhorské vlastenectvo Adama Františka Kollára nebolo ničím iným, ako prihlásením sa k ideálu právneho štátu so zaručenou rovnosťou občanov pred zákonom a spravodlivo rozdelenými právami a povinnosťami. Princíp spravodlivosti mal zabezpečiť aj rovnoprávne postavenie národov navzájom, i voči štátu ako nadradenému celku. Ku Kollárovi sa viaže projekcia právneho usporiadania Uhorska podľa kedysi - fiktívne - jestvujúceho spravodlivého poriadku.

Predstava právneho štátu, založeného na spoločnom záujme a vôli občanov a všeobecne platnom zákonodarstve sa tiahne od A. F. Kollára a bernolákovcov cez petičné hnutie 40. rokov až po Ľudovíta Štúra. Predstavitelia slovenského národného hnutia, nútení uvažovať v uhorských dimenziách, vždy operovali predstavami o Uhorsku ako právne usporiadanom štáte, kde prirodzené právo umožní aplikovať občianske princípy aj voči národným kolektívom. V dobe, keď sa monarchia usilovala prezentovať sa navonok ešte ako centrálny riadený celok, bolo celkom legitímne obracať sa na panovníka a jemu podliehajúce orgány ako na najvyššiu hlavu štátu. Panovník zostával prirodzenou hlavou štátu a prameňom právneho poriadku. O to viac, že jeho autorita sa opierala o moderný kodifikovaný systém práva, vychádzajúci z reformných návrhov rakúskych osvietenecov Jozefa von Sonnenfelsa a K. Martiniho, ktorí patrili k progresívnym teoretikom práva. Dôvera v dodržanie ústavnosti sa stala aj silnou motiváciou pri rozhodovaní sa slovenských politikov aj neskôr, v revolučných rokoch.

Zemský patriotizmus viazaný na uhorský politický národ si však nekládol za cieľ mobilizovať ostatné spoločenské zložky: jeho nositelia nepociťovali voči nim zodpovednosť

a solidaritu, typickú pre osvietenské chápanie spoločenských vzťahov. Aj najčastejšie citovaná a až mýtizovaná *Apológia* Jána Baltazára Magina (*Murices sive Apologia...*, vydaná 1728) bránila česť slovenských príslušníkov *stavov* Trenčianskej stolice, spochybnenú v politicky motivovanom spise právneho experta Michal Bencsika. Jeho spis *Nobilissima dieta...* vyšiel v čase zasadania významného snemu, na ktorom sa rokovalo o ďalšom usporiadaní politických pomerov v Uhorsku po uzavretí kompromisu s habsburskou dynastiou v otázke nástupníctva na uhorskom tróne. Bencsik však nesledoval vyvolanie etnickej nevraživosti: vydanie jeho práce spadalo do fázy silnejúcej rekatolizácie, ktorú nový panovník Karol III. začal podporovať sériou nových nariadení. Bencsik v nej napadol práve trenčiansku stavovskú reprezentáciu a jej legitimitu za údajné ústupky voči protestantom (luteránom), pričom tento útok podfarbil odkazmi na jej pôvod od porazeného kráľa Svätopluka. Odpoveď v podobe *Apológie* obhajovala etnicky slovenské (trenčianske) stavy a ich príslušnosť k uhorskému politickému národu, svojím dosahom však presiahla regionálny aj dobový (časový) rámec.

Rodiaci sa etnický konflikt v Uhorsku a v rámci stavovského *Natio hungarica* bol pritom novým prvkom, s ktorým sa príslušníci slovenského etnika počas predchádzajúceho vývoja v Uhorsku nemuseli konfrontovať. Na tento typ konfliktu nemali ani vytvorené vhodné argumenty – začala sa teda odhaľovať a konštruovať vlastná minulosť. Avšak ani tento proces nebol bez problémov: počiatky dejín Slovákov totiž siahali k Veľkej Morave, ktorá zanikla po vojenskej porážke, podľa stredovekých legiend a kroník potupným spôsobom – vlastný panovník v strachu pred dobyvateľmi predal krajinu za bieleho koňa. Preto sa niektorí autori (Matej Bel, Samuel Timon) priklonili k názoru, že vládcovia Veľkej Moravy boli voči Slovákom cudzími utlačovateľmi, a do štátneho celku s Moravanmi ich vtiahli násilím. Túto tézu doplnilo tvrdenie o pohostinnom prijatí Maďarov Slovákmí (Ján Baltazár Magin), čím sa malo predísť politickým dôsledkom podrobenia celého etnika. Ďalší autori siahli po situovaní Veľkej Moravy mimo územia Panónie - (dnešného) Slovenska (Juraj Sklenár) či dokonca po argumentácii pomocou falzifikovaného privilégia Alexandra Veľkého pre Slovanov. Existencia štátneho celku, nech už bol jeho koniec akýkoľvek, však bola natoľko silným zdrojom pre formovanie etnického vedomia, že idea veľkomoravského štátu sa napokon stala trvalou súčasťou historickej tradície Slovákov.

Jazyk nestál v centre pozornosti predstaviteľov rodiaceho sa národného hnutia preto, že by bol de facto jedinou oblasťou, kde sa mohli tvoriť ideologické konštrukcie, ale skôr preto, že samotné osvietenstvo charakterizovala komunikatívnosť. Osvietenstvo zintenzívnilo a inštitucionalizovalo proces komunikácie, čo na jednej strane prinieslo so sebou uplatňovanie princípu rovnosti, slobody a tolerancie v diskurze, na druhej strane potrebu kultivovaného jazyka. Jazyk však v osvietenstve mal úplne odlišnú kvalitu a sociálny význam, než v neskoršom období národného obrodzenia: hoci prirodzene definoval etnickú príslušnosť, nebol existenciálnou hodnotou a nemal diferenciačnú funkciu. Prisudzovala sa mu úloha znaku, ktorý bol rovnocenný s ďalšími "identifikačnými" faktormi (tradície, náboženstvo, územie atď.). Nespájaj istú skupinu ľudí preto, aby ich hneď následne vyčlenil ako zvláštnu individualitu v rodine národov, ale mal im sprostredkovať univerzálne platné a rozumu podliehajúce pravdy. Osvietenstvo sa napr. v našom národnom hnutí neprezentovalo v podobe lexikonov, biografických alebo náučných slovníkov, ako ich poznáme napr. z rakúsko-nemeckého alebo českého prostredia, ale vydaním viacrečového slovníka Antona Bernoláka, ktorého cieľom bolo prispieť k vytvoreniu spoločnej komunikačnej základne pre všetky národy, žijúce v Uhorsku

Vzhľadom na rozštiepenosť v otázke jazyka bolo preto efektívnejšie argumentovať kultúrnym a cirkevným rozvojom už pred príchodom Maďarov na územie Panónie, kedy neboli badateľné nijaké známky nejednotnosti. Postupne sa práve v luteránskom prostredí udomácnila myšlienka zdefinovať Cyrila a Metoda ako apoštolov viery a vzdelanosti medzi

Slovákmi. Mohla sa tak zdôvodniť pôvodnosť a kultúrna vyspelosť domáceho slovanského/slovenského obyvateľstva hneď v počiatkoch budovania Uhorského štátu. Výsledkom tohto konceptu najstarších dejín bolo konštatovanie, že Slováci, najmä ak patrili k privilegovaným vrstvám, nemali byť v ničom diskriminovaní na základe svojho pôvodu.

Koncept Veľkej Moravy ako štátneho celku, na budovaní ktorého mali Slováci priamy či aspoň nepriamy podiel, a ktorý existoval relatívne dlho pred vznikom Uhorska, predstavoval prvý krok v hľadaní „vlasti“ - v tomto prípade zatiaľ stále „na pôde“ minulosti. Legitímnosť uhorského štátu sa pritom nijako nespochybňovala, práve naopak, Uhorsko sa považovalo v prípade variantu o pohostinnom prijatí maďarských kmeňov za *de facto* „nástupnícky“ štát Veľkej Moravy. Pomocou tejto konštrukcie sa mohol zvýrazniť podiel Slovanov/Slovákov na budovaní Uhorska, čo smerovalo k rozšíreniu konceptu uhorského stavovského (politického) národa o etnickú charakteristiku. Sprievodným znakom tézy, že Slováci sú právami a šľachtictvom Uhrami, jazykom a pôvodom Slovanmi, bola idealizácia pomerov v počiatočnom období existencie Uhorska. Vďaka tomuto rozšíreniu sa však mohol zapojiť do interpretácie minulosti nový prvok - projekcia dobových predstáv o ideálne usporiadanej občianskej spoločnosti do hlbokej minulosti. V dobe, keď sa začalo uvažovať týmto smerom, sa v dobovej politickej spisbe (štátovede) už operovalo prirodzeno-právnou teóriou a spoločenskou zmluvou. Odraz týchto koncepcií sa dá vystopovať aj v interpretáciách vzniku Uhorského kráľovstva v rámci prác A. F. Kollára, Ondreja Plachého alebo A. Bernoláka.

Uhorský patriotizmus, aký vyznávali predstavitelia rodiaceho sa národného hnutia Slovákov z konca 18. storočia, však mal už len málo spoločné so zemským patriotizmom, ako ho pestovala uhorská šľachta ako celok. V jej interpretácii mala rozhodujúci význam uhorská koruna, celistvé územie štátu a ústava (resp. komplex zákonov prijatých uhorským snemom), vyjadrujúca záujmy stavov. Do tohto rámca sa nedali vtesnať tie konštrukcie, ktorými chceli takto poňatý patriotizmus obohatiť slovenskí vzdelanci. Rovnako sa s ním nedalo stotožniť poňatie „celorakúskeho“ patriotizmu, ktorý akcentoval celú habsburskú monarchiu a panujúcu dynastiu ako základnú hodnotu vo vzťahu človeka k štátu. Pravda, mal to byť štát založený na spoločnom záujme a vôli občanov, verejnom blahu a harmónii, teda hodnotách, ktoré boli v konečnom dôsledku cudzie tradičnému stavovskému uhorskému patriotizmu. Štát mal byť pre jednotlivca najvyššou hodnotou aj preto, lebo mal umožniť realizáciu občianskych cností. Podmienky pre to mohol zaručiť jedine právny štát, kde verejnému poriadku, upravenému zákonmi, boli podriadené všetky spoločenské zložky vrátane panovníka. Patriotom sa mohol stať každý, kto konal uvedomele v prospech štátu, vyžadujúceho a oceňujúceho takéto konanie. Sám štát vyvíjal úsilie sformovať lojálnych občanov najmä prostredníctvom systému vzdelania.

V tomto procese „objavovania“ a „konštruovania“ vlastných dejín zohrali významnú úlohu aj učitelia a aktéri politického a kultúrneho diania, ktorí sa inak zaraďujú k najvýznamnejším postavám uhorských dejín vedy, kultúry, politického myslenia a diania 18. storočia vcelku. Ich interpretácia slovenskou historiografiou bola dlhší čas zúžená na skúmanie ich významu v kontexte špecificky národného hnutia, t.j. sledoval sa prínos ich prác, názorov alebo činnosti k rozvoju národného povedomia a jeho konštitutívnych zložiek (historické, jazykové vedomie). V súčasnosti sa hodnotia ich aktivity komplexne a cez optiku celoeurópskeho či -uhorského myšlienkového alebo politického diania. Stále viac sa popri odhaľovaní ich „domácich koreňov“ oceňuje kvalita a úroveň, na akej dokázali formulovať a presadzovať svoje názory, a tak ovplyvňovať celkový obraz kultúry v Uhorsku, ktoré tvorilo prirodzený životný a komunikačný priestor všetkých jeho etníc.

Diskusie o mieste viacerých významných osobností možno demonštrovať najlepšie na príklade Mateja Bela, Adama Františka Kollára alebo uhorských jakobínov. Hoci sa

neangažovali priamo za „práva“ (rodiaceho sa) národa, priznáva sa im významné miesto v tomto procese. Deje sa to však popri akceptovaní ich prínosu v širšom kontexte.

Mateja Bela vníma slovenská historiografia ako autoritu okrem iného v oblasti histórie a jazykovedy a autora, ktorý prispel k formovaniu názorov na minulosť Slovákov. Takýto obraz o ňom utvorila aj napriek tomu, že sa jej nevenoval ako samostatnému výskumnému problému, ale pojednával o nej na viacerých miestach v rámci prestížneho vedeckého projektu *Notitia Hungariae*. Slovákov považoval za pôvodné obyvateľstvo Panónie, za potomkov starovekých Jazygov a Sarmatov, ktorí splynuli so Slovanmi. Vyzdvihoval ich podiel na budovaní Uhorského kráľovstva, a najmä dlhú cirkevnú tradíciu, založenú misiou Cyrila a Metoda. S tým súvisela aj jeho nadšená chvála slovanského jazyka: vymenúvanie rôznych kvalít daného jazyka (starobylosť, dôstojnosť, rozšírenosť, ľubozvučnosť...) patrilo k základným kliše spisby toho obdobia a slúžilo na zvýšenie jeho prestíže vo verejnosti. Rovnako kvetnaté ospevovanie sa však paralelne týkalo aj iných jazykov, vrátane maďarčiny (okrem Bela napr. Ján Ribini). Bel však nebol propagátorom (proto)nacionalizmu - rovnakú pozornosť venoval skúmaniu dejín a jazyka aj Maďarov a Nemcov, ktorým adresoval okrem historických aj jazykovedné práce (učebnice maďarčiny, nemčiny). Pre vzdelanca danej doby bolo dôležitejšie ako jeho vlastný etnický pôvod (sám Bel pochádzal so slovenskej rodiny zo stredného Slovenska) vedomie, že vďaka svojim aktivitám patrí k duchovnej elite spoločnosti a má podiel na jej utváraní, či už cez vedecké alebo literárne diela.

Chápanie vlasti ako právne zaisteného miesta pre ľudsky dôstojnú existenciu každého človeka nebolo cudzie ani Belovým nasledovníkom, napr. spomínanému A. F. Kollárovi, ani neskoršiemu predstaviteľovi prvej generácie národného hnutia A. Bernolákovi. Známe sú slová A. F. Kollára o tom, že Uhorsko sa chová macošsky voči svojim najnižšie postaveným obyvateľom (poddaným), takže nemôžu mať k vlasti žiaden vzťah. Na druhej strane Kollár formuloval názory o spravodlivom, právnom usporiadaní Uhorska v minulosti, ktoré by bolo potrebné pod vedením kráľa obnoviť. Kollárov patriotizmus sa charakterizuje ako osvietenko-štátoprávny: očakával pokrok, reformy, uznanie a zabezpečenie ľudských a občianskych práv od osvietenkej vlády, slobodnej verejnej mienky, verejného vzdelávania a osvietenského zákonodarstva. Hlavným garantom týchto hodnôt bol pre neho panovník(-čka), a len vďaka tomu sa mohli uskutočniť všetky pozitívne zmeny v spoločnosti. Bokom ponechal fakt, že forma vlády zostávala absolutistická, nezohľadňujúca špecifické záujmy uhorskej koruny a stavov. Kvôli týmto názorom bolo napokon jeho dielo uhorskými stavmi zavrhnuté. Kollárov postoj sa tak hodnotí ako priamo protikladný voči tradičnej koncepcii uhorského patriotizmu, ktorá kládla na prvé miesto slobodu a nezávislosť, čo podčiarkovala aj teóriou o oprávnenosti vzbury proti panovníkovi, ktorý nevládol podľa zemských zákonov. Kollár však nebol v súlade ani s tými konštrukciami, ktoré formulovala osvietenky naladená uhorská stavovská reprezentácia. Tá síce vychádzala z prirodzeného práva, ale zmysel pre tradície a zákonnosť postupu jej diktoval brať ohľad na stavovské záujmy. Len stavy mali následne rozhodnúť o rozšírení politických práv aj na iné skupiny obyvateľstva.

Kollár ako exponent viedenského dvora a jeho politiky voči Uhorsku bol vnímaný už dobovou verejnou mienkou v Uhorsku značne negatívne, a tento protirečivý vzťah k nemu sa do istej miery zopakoval aj pri jeho zaradení do kontextu slovenských dejín. To, že sa k otázkam minulosti národa vyjadroval cez konštrukcie počiatkov Uhorska, zohrávalo istý čas ambivalentnú úlohu pri vnímaní jeho miesta v národnom hnutí. Kollárovo akcentovanie významu slovanských etník v rámci Uhorska, ktoré sa dostalo až k Johannovi Gottfriedovi Herderovi a ovplyvnilo dobový pohľad na etnické pomery v Uhorsku, však na druhej strane posunulo interpretáciu A. F. Kollára do polohy až exponenta protonacionalizmu. Jeho popularizované prihlásenie sa k Slovanstvu pritom stálo v protiklade k faktu, že nepublikoval v domácom, slovenskom jazyku, ale latinčine: tento jav sa však treba chápať ako obvyklý

a zodpovedajúci bežnému úzu vzdelancov tej doby, uprednostňujúcich latinčinu či nemčinu ako prostriedok učenej komunikácie.

Kollárove názory zdieľali aj ďalší stúpenci osvietenstva, ktorí sa síce zviditeľnili v spoločenských diskusiách v menšej miere ako Kollár, no svojimi názormi mohli ovplyvniť celú generáciu najmä preto, že sa stali aktérmi školských reforiem alebo dokázali ovplyvniť rozhodovanie vyšších vládnych kruhov. Patril k nim napr. Jozef Bencúr, ktorého historické a právne prednášky v Kežmarku a Bratislave formovali neskorších stúpencov radikálneho osvietenstva, napr. Gregora Berzeviczyho či Jozefa Hajnóczyho. Ani Bencúr, striktný stúpenec reformy cirkvi a ústavného poriadku v Uhorsku pod vedením habsburskej dynastie sa nevenoval špeciálne minulosti Slovákov, poukázal však na spätosť Veľkej Moravy a ranouhorskeho štátu a na význam Cyrila a Metoda.

Akceptovanie historických postáv, ktoré sa neangažovali „prvoplánovo“ v národnom hnutí v rámci koncepcie dejín Slovenska a Slovákov sa dopĺňa s re-interpretovaním miesta inštitúcií, majúcich jasne význam pre celé bývalé Uhorsko, a sú akceptované ako domáce v prvom rade maďarskou historiografiou. Na príklade Trnavskej univerzity (a analogicky aj Košickej) sa dá sledovať, ako sa posúvali názory na jej vyše storočné pôsobenie v Trnave. Spočiatku (od 30. rokov 20. storočia) sa zdôrazňoval jej podiel na príprave slovenskej inteligencie, za ktorú sa deklarovali primárne všetci študenti pochádzajúci z územia Slovenska. Pozornosť si zaslúžila aj tlačiareň a jej produkcia slovensky písaných prác. Na základe toho bolo možné prihlásiť sa k jej tradícii, hoci univerzita už roku 1777 presídlila z Trnavy do Budína, a deklarovat' ju za inštitúciu, ktorá sa mala oceňovať ako „domáca“ a významná pre formovanie slovenského národa. Interpretácie sa však posunuli smerom k analýze a akcentovaniu významu univerzity pre skvalitňovanie úrovne vzdelanosti, kultúrne povznesenie celého Uhorska a pestovanie vedy ako takej. Oceňuje sa najmä význam univerzity pre formovanie vrstvy inteligencie bez ohľadu na jej etnickú príslušnosť – napokon, jej absolventmi bolo množstvo vzdelancov, ktorí sa k národnému hnutiu aj prihlásili. Rovnaké konštatovanie možno uplatniť aj v prípade Generálneho seminára, tu však absencia pozornosti historiografie súvisela s obmedzeniami pri výskume cirkevných dejín.